

Міненкова П.В.
аспірант першого року навчання
Національний інститут стратегічних досліджень
при Президентіві України

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИРОБЛЕННЯ КОНЦЕПТІВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Основою теоретичного відображення дійсності і, відповідно, будь-якого наукового дослідження, є наукові поняття (концепти), а їхнє уточнення - одне з найважливіших завдань конструювання теорії як системи найвищого рівня узагальнень. Саме чіткість у визначенні концептів є каменем спотикання у виробленні теорій осмислення суспільно-політичних процесів. Слабкі, неоднозначні поняття роблять концепції нечіткими, непереконаливими. Тим не менше, за винятком кількох науковців, серед яких Дж. Сарторі, Г. Гоерц, Дж. Геррінг, представники соціально-політичного напрямку наукових досліджень приділяють мало уваги утворенню наукових понять в конструюванні своїх теорій. У вітчизняному академічному середовищі питання методології вироблення концептів практично не знаходить свого відображення, залишаючись неосмисленим.

Майже півстоліття тому в журналі «The American Political Science Review» була опублікована стаття Дж. Сарторі «Викривлення понять в порівняльній політології». Ця праця стала не просто відображенням і констатацією «поточного моменту», але і «плечима гіганта» для наступних поколінь. Хоча Сарторі писав про порівняльну політологію (яка була домінуючою на момент написання статті), його ключові ідеї відкривали методологічні перспективи для суспільно-політичних наук в цілому. Концептуальна ясність, аналітична точність, методологічна обізнаність та інтерес до конструювання теорії дозволили Сарторі стати одним з найвідоміших політологів 20-го століття.

Створення теорії вимагає чітких і ємких понять, які, водночас, встановлюють межі між тим «що є» і «чим не являється» досліджуваний концепт. Відповідно до Сарторі концепт визначається як «основна одиниця мислення. Можна сказати, що ми маємо поняття А, якщо ми можемо відрізнити А від того, що не є А» [5, с. 135].

Концептуалізація за своєю природою є сферою якісних досліджень - кількісні методи не можуть надати всіх необхідних відповідей і бути ефективно використаними без попереднього якісного аналізу. Перш ніж говорити про вимірювання якоїсь змінної, ми повинні запитати себе: «Що власне ми вимірюємо?». По суті, першою вимогою у визначенні концепту є рішення про те, що слід в нього включати, а що ні. Ми не можемо говорити про демократію або рівень демократії, доки не визначимо, що є демократія і чим вона не являється. Квантифікація суспільно-політичних наук натомість посилила «концептуальні натяжки», а саме «переключення уваги з питань якості на питання кількості» [4, с. 1036]. Задаючи останнє питання, не поставивши першого «ми починаємо бігати, не навчившись ходити» [4, с. 1039]. Тобто, концептуалізація вимагає першості логіки класифікації над логікою градації.

Для Сарторі поняття - це «вмістилище даних», тому визначаючи, що є концепт, а що ним не являється, ми повинні керуватися емпіричними реаліями або «об'єктами» [4, с. 1039]. Концептуалізація і вимірювання відбувається в два етапи: спершу ми повинні визначити класи. «Необхідною умовою є взаємовиключення класів, тобто категоріальні концепти відображають ті характеристики, які можуть бути або властивими, або невластивими досліджуваному об'єкту. Дві порівнювані позиції

повинні, перш за все, належати до одного класу і володіти або не володіти деякою відмінною властивістю. І лише якщо вони нею володіють, їх можна порівнювати з точки зору того, у якій з них цієї властивості більше, а у якій - менше» [4, с. 1038].

У своїх дослідженнях вчені часто йдуть (скоріше несвідомо) шляхом найменшого спротиву, розширюючи значення і, тим самим, сферу застосування концептів. Розпливчата, аморфна концептуалізація, недостатність смислової (конотативної) точності є наслідком того, що Сарторі назвав «розтягуванням концепту або концептуальними натяжками (conceptual stretching)» [4, с. 1034]. Без чітких, однозначних понять теорія, проходячи через «концептуальні натяжки» прямує до того, що вчений описує як «діаспору мови» і божевільня «новизму», результатом чого є академічна «вавилонська вежа» [5, с. 135].

Сарторі характеризує появу концептуальних натяжок як своєрідне падіння вченого з «драбини абстракцій» (табл. 1), коли один і той самий концепт зводить в єдине ціле елементи макротеорій, теорій середнього рівня та макротеорій [4, с. 1043].

Таблиця 1

Драбина . абстракцій Дж. Сарторі [4, . с. 1044]

Рівень абстрагування	Основні завдання і масштаб	Логічні та емпіричні характеристики
<i>Категорії вищого рівня (ВУ)</i> Універсальні концептуалізації	Крос-регіональні порівняння при гетерогенності контексту (глобальна)	Максимальний об'єм* Мінімальний зміст** Визначення через заперечення
<i>Категорії середнього рівня (СУ)</i> Узагальнюючі	Внутрішньорегіональні порівняння при відносній гомогенності контексту (теорія середнього рівня)	Гармонійне поєднання об'єму і змісту Дефініція шляхом аналізу, тобто <i>per genus et differentiam</i>
<i>Категорії нижчого рівня (НУ)</i> Конфігуративні концептуалізації	Покраїнний аналіз (прикладна теорія)	Максимальний зміст Мінімальний об'єм Контекстуальне визначення

* об'єм поняття (денотація) - клас описуваних ним явищ. Вказує на всю сукупність об'єктів, позначуваних відповідним словом;

** зміст (конотація) - ті якості, на основі яких виділяються явища, описувані цим поняттям. Вказує на повний обсяг властивостей, якими повинні володіти об'єкти, що входять у сферу його охоплення.

Наприклад, будемо вважати демократію підтипом виборчого режиму, оскільки демократія також передбачає проведення виборів. Втім, вона також повинна володіти додатковими характеристиками, такими як вільне і справедливе звернення до суду і громадянські свободи. У свою чергу, будемо вважати президентську демократію підтипом як виборчого режиму, так і демократії (рис. 1). Таким чином, після додавання ще однієї характеристики (атрибуту) до існуючого концепту, нове поняття (підтип, що знаходиться на нижчому щаблі драбини), залишається візуально пов'язаним з первісним концептом, відображаючи конструкцію класичної таксономії.

Виборчий режим (В)

Й

Демократія (В, О, ГС)

Президентська демократія (В, О, ГС, Н)

В - вибори, О - вільне і справедливе звернення до суду, ГС - громадянські свободи, Н - незалежність законодавчої і виконавчої гілки влади.

Рис. 1. Приклад драбини абстракцій Сарторі [3, с. 4]

Сарторі рекомендував дослідникам розвивати дисципліну на середньому рівні абстракцій, максимально використовуючи проміжні категорії аналізу, для того, щоб вільно переміщуватися вгору і вниз по «драбині абстракцій», тим самим зв'язуючи між собою макротеорії та емпіричне знання.

У процесі роботи над вирішенням проблеми концептуального розтягування понять, вчений розробив методичні рекомендації, які включають в себе десять правил утворення концептів. Дотримання цих правил дає змогу сформулювати поняття з найменшими семантичними втратами. Фокусуючи увагу на об'ємі концепту та його змісті, Сарторі зауважує, що при зростанні рівня абстрагування, денотативні характеристики поняття скорочуються. Тобто, зменшується кількість об'єктів, описуваних цим поняттям. Він також запропонував спосіб переосмислення поняття через аналіз існуючих сучасних та історичних визначень досліджуваного концепту. Підхід Сарторі до визначень значною мірою збігається з класичною логічною конструкцією «необхідних і достатніх умов».

Крім мінімізації концептуальних натяжок, врахування ідей та застережень Сарторі дає змогу уникнути так званого «ефекту бумеранга» - поширеної проблеми неадекватного або некритичного застосування у науці пострадянських країн термінології, яка є надбанням західної наукової думки.

Основне зауваження до праці Сарторі полягає в тому, що він чітко не окреслює визначальні характеристики відмінних властивостей концептуального класу. Іншими словами, запропонувавши методи формулювання понять, вчений не розробив якісних стандартів концептуальної придатності.

Близько десяти років тому Гарі Гоерц здійснив концептуальну реформу. На противагу семантиці Сарторі, Гоерц надав більшої структури драбині абстракцій з точки зору онтології, реалізму і каузальних перспектив. На думку Гоерца, будь-який концепт має базовий, вторинний та індикаторний рівень (рівень даних) [2, с. 6].

Для визначення ключових характеристик чи властивостей концепту вчений пропонує використовувати нечітку логіку (узагальнення класичної логіки і теорії множин). Після цього шляхом використання «і-функції» утворюються необхідні і достатні умови для вироблення базового визначення [2, с. 11].

Таким чином, модель Гоерца дає змогу розбирати і аналізувати поняття за 1) кількістю рівнів; 2) кількістю вимірів кожного рівня і 3) основним змістом кожного з вимірів на кожному рівні.

Хоча Гоерц і вдосконалив методологію вироблення концептів, він, як і Сарторі, не розробив якісних стандартів для побудови чітких і строгих понять. Над цим питанням працював Джон Геррінг. Він запропонував вісім критеріїв «концептуальної придатності»:

близькість (familiarity), звучність (resonance)
лаконічність (parsimony), диференціація (differentiation), узгодженість (coherence), глибина (depth), теоретична корисність (theoretical utility) і польова корисність (field utility) [1, с. 367].

Отже, використання в соціально-політичних дослідженнях окремих положень методики, запропонованої Дж. Сарторі разом з уточненнями, зробленими Гоерцем і Геррінгом дасть змогу мінімізувати викривлення, розмитість концептів, в результаті чого зросте їхня якість та наукова цінність теоретичних висновків.

Література

1. Gerring, John. «What Makes a Concept Good? A Critical Framework for Understanding Concept Formation in the Social Sciences.» Polity 31, no. 3 (1999): 357-393.

2. Goertz, Gary. Social Science Concepts: A User's Guide (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006), 296 p.
3. Kristen A. Harkness Research Note: Toward an Integrated Model of Concept Formation: Princeton University, February 2, 2011. - 11 p.
4. Sartori G. Concept Misformation in Comparative Politics /Giovanni Sartori // The American Political Science Review. - 1970. - vol. 64, № 4. - pp. 1033-1053.
5. Sartori, Giovanni. «Guidelines for concept analysis.» In Concepts and Method in Social Science, edited by David Collier and John Gerring, 97-150. New York, NY: Routledge, 2009b.